

Mitjans de comunicació i memòria històrica

La recerca en periodística contra la desmemòria històrica:
quatre memòries joves estroncades

per Josep M. Casasús i Guri

Catedràtic de periodisme de la Universitat Pompeu Fabra
i membre numerari de l'Institut d'Estudis Catalans

Resum

El periodisme és una de les activitats que queden més afectades per les situacions d'absència de llibertats com les viscudes durant la postguerra espanyola a partir de l'any 1939. El periodisme ocupa un espai públic rellevant i és lògic que experimenti amb més intensitat que altres àmbits de treball la manca de llibertats. Com a conseqüència d'aquest efecte inicial, la recerca en periodisme també pateix en la mateixa mesura. Durant molts anys, el silenci més profund va planar sobre la rica tradició periodística catalana que va estroncar la guerra espanyola, i la recerca en periodística era inexistent. Un cop endegades, però, metodologies pròpies per a la recerca en aquest camp de la comunicació pública, calia, també, recuperar estudis sobre la feble memòria històrica col·lectiva sobre periodistes joves que foren víctimes de la violència extrema que va esclatar el juliol del 1936 amb la insurrecció militar i la revolució anarquista. Algunes d'aquestes joves promeses moriren a l'exili, com fou el cas d'Irene Polo, altres periodistes foren assassinats, com és el cas de Josep Maria Planes, i d'altres moriren o desaparegueren al front de l'Ebre, com el cas de Jordi Folch i Camarasa i de Ramon Esquerra. La recerca en periodística, doncs, pot contribuir a lluitar contra la desmemòria històrica, sobretot quan les víctimes de l'oblit són periodistes joves i modestos, malgrat el seu talent professional, les seves aptituds i la seva formació cultural.

Paraules clau: periodística, Guerra Civil espanyola, periodistes, memòria històrica

Research in journalism aimed at counteracting historical amnesia. The obliteration of four young memories

Abstract

Journalism is one of the professions that is most affected by freedom and its absence, such as that experienced during post-war Spain, a period which commenced in 1939. Since the profession occupies an important social niche, it is therefore more intensely affected by lack of freedom than other professions. The repercussions of this initial effect are proportionately played out in journalism research. For many years a most profound silence settled over the rich Catalan journalistic tradition owing to the Spanish Civil War, and research in journalism was nonexistent. However, now that appropriate methodologies for research in this area of public communication have been established, studies are needed to heal the weak collective historical memory regarding young journalists who were victims of the extreme violence that broke out in July 1936 with the military insurrection and anarchist revolution. Some of these promising young journalists died in exile: Irene Polo, for example; others were killed: Josep Maria Planes, among others; and some died or were counted missing on the Ebro front: such as Jordi Folch i

Camarasa and Ramon Esquerra, respectively. Research in journalism, then, can contribute to combating historical amnesia, especially when the victims of oblivion are young unassuming journalists —regardless of their professional talent, ability, or cultural education.

Key words: journalism, Spanish Civil War, journalists, historical memory

La recerca en periodística ha estat una de les moltes víctimes indirectes, secundàries, de la llarga etapa de l'obscurantisme franquista.

En fou víctima també, no cal dir, de manera directa, l'objecte de la seva atenció científica: l'exercici del periodisme, sotmès a la legislació repressiva del règim de dictadura militar espanyol.

El periodisme fou una de les professions més castigades pel franquisme, però també ho van ser els estudis sistemàtics sobre aquest àmbit de l'activitat humana.

A ningú no ha de sorprendre ni estranyar que no sigui possible desplegar de manera plena una recerca sobre periodisme en circumstàncies tan adverses com són les imposades pels règims totalitaris.

Els estudis sobre periodisme només poden reeixir quan hi ha llibertat. L'estreta relació funcional i instrumental que els estudis de periodisme tenen respecte a les polítiques públiques els fa particularment vulnerables quan en un país s'imposen sistemes autoritaris.

Altrament, no hi havia gairebé tradició pròpia a Catalunya en estudis sobre periodística. És cert que en uns àmbits molt afins, com són la història de la premsa i l'hemerografia registral, teníem antecedents reeixits des del segle XIX (Pella i Forgas) i fins a la meitat del segle XX (Givanel, Tasis i Torrent), però no disposàvem de materials de base de la mateixa qualitat i amplitud en l'àmbit de la periodística d'autor, dels gèneres i dels estils.

L'objecte d'estudi més essencial, l'autor, també se'ns escapava. Plana un silenci fosc i gris, de plom, sobre els periodistes catalans de referència d'abans de la guerra.

La recuperació dels seus noms i els primers estudis metòdics respecte a la seva obra només foren possibles gràcies a la confluència de diverses inquietuds culturals, acadèmiques i professionals.

Tot i amb això, malgrat els esforços que s'han fet, nogensmenys, encara queden moltes zones obscures en el coneixement de la tradició periodística catalana, tradició que assolí la seva màxima desclosa en la breu però intensa etapa de la Generalitat republicana.

No fou pas fàcil, tanmateix, esclarir certes zones obscures del coneixement del periodisme català innovador i exigent del temps de la Segona República.

Començàvem a tenir recursos d'estudi per a llevar la pesada llosa que pesava damunt la memòria dels periodistes catalans d'abans de la guerra, però fins fa molt poc hom ha mantingut inexplorada la memòria de molts d'ells, sobretot la d'aquells joves talents la vida dels quals quedà estroncada per l'ensulsiada del 1936.

Uns quedaren en espais de foscor pel motiu de no haver pogut continuar la seva tasca a l'exili. Uns altres han restat oblidats per tractar-se de joves combatents en primera línia de foc caiguts en una mort invisible a les trinxeres dels front de l'Ebre i del Segre.

Una de les injustícies congènites a la història en general és que la història o bé l'escriuen els vencedors de les conteses o bé l'escriuen aquells que pogueren sobreviure gràcies a l'astúcia de l'emboscament covard o de la sort providencial.

Els morts, si són molt joves, modestos i discrets, no han merescut fins ara ni tan sols el reconeixement de la gent de la seva generació que no va caure durant la guerra.

L'exili frustrat

Irene Polo i Josep Maria Planes són dos dels joves periodistes que, per cruels circumstàncies diverses, no van poder continuar a l'exili l'obra professional excel·lent que desplegaven a la Catalunya dels anys trenta.

Irene Polo i Roig (1911-1942) va morir a Buenos Aires, on havia arribat amb la companyia de Margarida Xirgu l'hivern del 1936. Allí la va enxampar la Guerra Civil espanyola. No va tornar a Catalunya. Es va suïcidar a la capital argentina per motius que encara són un misteri.

Josep Maria Planes i Martí (1907-1936) fou assassinat a l'Arrabassada el 24 d'agost de 1936. Estava a punt de sortir cap a l'exili, forçat per les amenaces dels pistolers de la FAI.

Irene Polo i Josep Maria Planes, però, foren dues figures recuperades més tard com a models periodístics molt més aviat que d'altres. Les primeres persones que em donaren notícia d'Irene Polo foren, per cert, periodistes més joves que no pas jo i que treballaven des de l'any 1976 a la redacció del *Catalunya-Express*: Llätzer Moix, Juanjo Navarro, Lúcia Oliva, Àngela Vinent i Xavier Febrés. Jo era un dels seus redactors en cap. Recordo que un matí preparàvem l'edició d'aquella tarda, i un d'ells

va portar un exemplar de la revista *Imatges*, de l'any 1930, en la qual sortia un reportatge d'Irene Polo sobre Francesc Cambó.

Ens va cridar l'atenció l'originalitat de l'enfocament del reportatge. Era la modalitat de gènere, creació molt personal d'Irene Polo, el qual uns anys més tard jo acabaria definint com un *entreviu sobtat*.

Fou la gran innovació de gènere i de tècnica que Polo va incorporar al periodisme renovador català dels anys trenta. Era una variant de reportatge, breu, incisiu i directe. Polo concebia aquesta mena d'entreviu com la captació d'un instant fugisser de vida i de les paraules del personatge, al qual abordava de manera inesperada. Era un tipus d'entreviu que anticipava alguns dels recursos de la ràdio informativa del futur, la ràdio dels equips mòbils, com eren la sorpresa i l'accessibilitat del personatge, i que anticipava, també, un dels trets essencials de la televisió informativa, aleshores encara desconeguda, tanmateix, com ha estat la imatge real i espontània d'actualitat.

A partir d'aquella descoberta a la redacció del *Catalunya-Express*, que dirigia Jaume Serrats Ollé, em vaig interessar per aquella jove periodista i vaig trobar els primers rastres de la seva petja professional en converses sovintejades amb contemporanis seus com Josep Maria Lladó i Figueres, Josep Manyé (Jorge Marín), Tísner (Avel·lí Artís-Gener), Sempromio (Andreu Avel·lí Artís i Tomàs) i Carles Sentís, i en el llibre d'Ignasi Agustí.¹ (Una obra fonamental per a conèixer alguns aspectes de l'estada i el final d'Irene Polo a Amèrica és la publicada per Antonina Rodrigo el 1994).²

Irene Polo estigué present des d'aleshores en els meus treballs predoctorals i apareix ja en el meu primer llibre.³

Deu o quinze anys després han sortit altres llibres sobre ella, presentada pels nous autors com si fossin elles o ells els descobridors actuals d'aquesta periodista. En un d'aquests llibres hi ha definicions de l'estil de Polo que són plagis del meu llibre *Periodisme català que ha fet història*.⁴

La mesquina gasiveria de no esmentar les publicacions anteriors sobre un autor o una matèria és una mostra del baix nivell en el qual van caient els estudis del nostre àmbit. Per aquesta raó sempre esmento les primeres persones que m'informen, em descobreixen o em donen

1. Ignacio AGUSTÍ (1974), *Ganas de hablar*, Barcelona, Planeta.

2. Antonina RODRIGO (1994), *Margarita Xirgu*, Barcelona, Círculo de Lectores.

3. El primer llibre on esmento Irene Polo, i també Josep Maria Planes, és *Lliçons de periodisme en Josep Pla* (Barcelona, Destino, 1986), llibre basat en part de la meua tesi doctoral, llegida el 25 d'octubre de 1985.

4. Vegeu Irene POLO (2003), *La fascinació del periodisme: Cròniques (1930-1936)*, edició a cura de Glòria Santa-Maria i Pilar Tur, Barcelona, Quaderns Crema, i Josep Maria CASASÚS (1996), *Periodisme català que ha fet història*, Barcelona, Proa.

pistes sobre periodistes oblidats, encara que la seva aportació hagi estat mínima o molt incidental, i em dol molt quan caic en alguna ommissió involuntària.

Pel que fa a Josep Maria Planes, sobre el qual n'havien parlat o me n'havien parlat Rafael Tasis i Joan Torrent,⁵ Amadeu Hurtado,⁶ Josep Maria Cadena,⁷ Lluís Solà i Dachs,⁸ Josep Faulí i Josep Maria Lladó, és un altre cas.

Recolzat en aquesta abundosa tradició biogràfica anterior sobre el personatge vaig preparar l'estudi de la seva periodística l'any 1991.⁹

Josep Finestres ha aprofundit molt més en la seva obra i en la seva vida¹⁰ i, ben al contrari del que ha succeït amb els nous estudis sobre Irene Polo, aquesta nova investigació sobre Planes és rigorosa i respectuosa amb les aportacions dels treballs anteriors sobre l'autor.

Sobre Josep Maria Planes hi hagué durant anys un oblit interessat: no convenia explicar que hi havia demòcrates, laics i treballadors assassinats també en zona republicana. Planes era un d'ells. El seu exemple trencava tots els arguments i tots els esquemes de la nostra lluita dialèctica contra el franquisme, basada en un maniqueisme esquerrà.

Si bé això estava justificat quan hi havia un dictador, no té sentit mantenir el silenci quan ja fa més de vint anys que hi ha democràcia.

La mort invisible

La memòria històrica si no vol ser ni selectiva ni, per tant, injusta, cal que s'apliqui al reconeixement de la gent que va desaparèixer sense pena ni glòria en el dramàtic desori que hi havia a la zona republicana, en els fronts del sud i de ponent i, sobretot, en el de la batalla de l'Ebre.

Segons el recompte aproximat que van fer els franquistes a la batalla de l'Ebre, la durada de la qual va permetre organitzar la rereguarda per a

5. Vegeu Rafael TASIS, Joan TORRENT (1966), *Història de la premsa catalana*, Barcelona, Bruquera, 2 v.

6. Vegeu Amadeu HURTADO (1967), *Quaranta anys d'advocat: Història del meu temps (1931-1936)*, Esplugues de Llobregat, Ariel.

7. Vegeu Josep Maria CADENA (1970), «Josep Maria Planes, director de *El Be Negre*», *Diario de Barcelona* (4 octubre).

8. Vegeu Lluís SOLÀ i DACHS (1977), *El Be Negre: Setmanari Satíric*, Barcelona, Edhasa, 2 v. [Edició facsímil]

9. Vegeu Josep Maria CASASÚS (1991), *Periodisme que ha fet història*, Barcelona, Col·legi de Periodistes de Catalunya, col·l. «Vaixells de Paper».

10. Vegeu Jordi FINESTRES (1998), *Josep Maria Planes (1907-1936). Memòria d'un periodista assassinat*, Barcelona, Col·legi de Periodistes de Catalunya, col·l. «Vaixells de Paper».

la retirada republicana cap a França, moriren 75.000 soldats republicans, molts d'ells joves inexperts de 17 anys (la «quinta del biberó»).

Pel que fa al nombre de presoners, hi hagué, com és lògic, dades més precises: 19.779 soldats republicans. El nombre d'enterrats per les tropes vencedores també fou enregistrat, com correspon a un exèrcit disciplinat per definició: 13.275 cossos de soldats republicans sepultats per l'enemic. El nombre de desapareguts, però, és molt difícil de precisar. Molts cossos o les seves restes no tenien nom pel fet que els soldats republicans, a diferència dels franquistes, no duïen el braçilet metàl·lic amb un número que permetés identificar-los.

Aquests milers de desapareguts, gent senzilla i de bona fe, fills de l'anomenada *majoria silenciosa*, soferta, espantadissa però disciplinada, sense contactes que els permetessin «enxufar-los» a la rereguarda, han estat menystinguts en tots els programes institucionals de recuperació de la memòria històrica. El seu testimoni incomoda la consciència i els arguments d'aquells que volen explicar la seva memòria, moltes vegades inventada, com va passar amb el principal portaveu d'exempresonats en camps nazis.

És paradoxal, però, que aquests desapareguts per als quals no hi ha memòria oficial foren els autèntics herois-màrtirs. Ells no defugiren el combat en primera línia i, per tant, no gaudiren de l'exili. La meua família va enviar allí per lleva, com a soldats, un fill i un cunyat, el cos dels quals es va fondre amb la terra de les serres de Cavalls i de Pàndols. Tinc el deure de recordar-los: Josep Guri Llauredó (18 anys) i Josep Pascal (38 anys).

Entre aquells desapareguts a la batalla de l'Ebre hi havia també periodistes combatents. Dos d'ells han merescut una atenció en els darrers temps. Es tracta de Jordi Folch i Camarasa i de Ramon Esquerria i Clivillés.

Jordi Folch i Camarasa (1920-1938), sisè fill —i el més gran dels nois fins llavors en vida— de Josep Maria Folch i Torres, impulsor i director del popular setmanari *En Patufet*, havia començat a col·laborar en aquesta publicació en plena Guerra Civil, el 3 de setembre de 1938.

Eren unes històries molt breus signades amb el pseudònim «Folch Junior», amb el títol genèric de «Figures i figurines», i escrites en un to més lleuger i desimbolt que les publicades pel seu pare sota la rúbrica «Pàgines viscudes».

Jordi Folch i Camarasa només tenia 17 anys quan va iniciar aquesta sèrie periodística de regularitat setmanal. Només va poder escriure set peces. Les dues primeres aparegueren quan encara lluitava al front. Les

11. Vegeu Esteve MOLERO i OLIVELLA (1999), *Les quintes del biberó*, El Prat de Llobregat, Rúbrica. [Pròleg de Josep Faulí]

12. Vegeu Jorge M. REVERTE (2003), *La batalla del Ebro*, Barcelona, Crítica.

altres cinc restants sortiren en el setmanari quan Jordi Folch i Camarasa ja havia caigut. Per aquesta raó, darrere el seu pseudònim figura una creueta. L'últim d'aquests articles va sortir el 28 d'octubre de 1938.

Tot i les circumstàncies bèl·liques en què foren escrites, a les notes periodístiques del jove Folch trobem un registre humorístic, un punt irònic i unes certes pinzellades d'observació psicològica.

Jordi Folch havia acabat els estudis de batxillerat i començava a escriure al setmanari del seu pare quan fou cridat a files de manera prematura, com altres molts joves que integraren l'anomenada *quinta del biberó*. Uns trobaren la manera de no posar la seva vida en risc cercant una col·locació a les oficines de la Generalitat, en el servei de biblioteques o en els hospitals de la rereguarda. Jordi Folch i Camarasa fou d'aquells que anaren al front de veritat. No hi ha dubte. Va morir allí.

Les seves peces periodístiques, testimonials, és cert, però que auguren una carrera literària original, foren aplegades en un llibre preparat i prologat per Ramon Folch i Camarasa, germà del jove mort al front i continuador de l'ofici del seu pare, Josep Maria Folch i Torres,¹³ en el conreu de la narració.

És un volum que inclou les peces de la secció «Pàgines viscudes» de Josep Maria Folch i Torres aparegudes a *En Patufet* durant els anys de la guerra, les peces de la secció «Figures i figurines» publicades a la mateixa publicació a la tardor del 1938 i les «Impressions del Front», notes de Jordi Folch i Camarasa publicades per primera vegada en aquest llibre.

Un altre exemple d'aquell sacrifici jove que va estroncar una carrera periodística és el de Ramon Esquerra i Clivillés (1909-1938 ?), un autèntic desaparegut en el front de l'Ebre. També fou dels qui no «s'escaquejaren».

La seva obra ha estat recuperada novellament amb la publicació de *Lectures europees*, recull dels textos periodístics que va publicar l'any 1936.¹⁴

La lluita contra la desmemòria històrica en periodística ha estat duta a terme, en aquest cas, per Teresa Iribarren i Donadeu, curadora de l'edició d'aquesta obra madura d'Esquerra, a partir dels cursos del professor Jordi Castellanos, de la mateixa manera que devem a Ramon Folch i Camarasa el descobriment públic actual de l'obra incipient de Jordi Folch i Camarasa.

13. Vegeu Josep Maria FOLCH i TORRES (2000), *Pàgines viscudes del temps de la guerra, seguides de Figures i figurines i Impressions del Front, de Jordi Folch i Camarasa*, Palau de Plegamans, Hereus de J. M. Folch i Torres.

14. Ramon ESQUERRA (2006), *Lectures europees*, introducció i edició a cura de Teresa Iribarren i Donadeu, Barcelona, Edicions de l'Albí, col·l. «L'albí & Faig».

Abans de la guerra, Ramon Esquerra havia publicat crítica literària a diversos diaris (*La Veu de Catalunya*, *La Veu del Vespre*, *La Publicitat*, *El Matí*) a revistes també catalanes (*Criterion*, *Ginesta*, *Mirador*, *Esplai*, *La Revista*, *Meridià*) i a la *Gaset*a setmanal radiada de la Institució de les Lletres Catalanes.

Va ser professor de l'Institut Français, a Barcelona, i de l'Institut-Escola de la Generalitat de Catalunya.

En Ramon Esquerra destaquen dos trets de particular interès per als estudis de periodística, en dues direccions: la del coneixement de l'evolució dels gèneres i dels estils d'autor, i la de la recerca teòrica sobre periodisme.

Pel que fa a la primera dimensió, Esquerra excel·leix com un exponent rellevant dels corrents catalans de crítica periodística que es mostren molt atents a la literatura forana, la qual cosa vincula Esquerra amb les experiències contemporànies de Just Cabot i de Cèsar August Jordana, amb la tradició de Josep Yxart, en el Modernisme, i d'Eugeni d'Ors, en el Noucentisme.

Pel que fa a la segona dimensió, Esquerra era un introductor reeixit a Catalunya de les metodologies comparatistes que, aplicades a les obres periodístiques, haurien completat un sistema català de recerca en aquest camp que també havia iniciat Josep Maria Miquel i Vergés, un altre intel·lectual de vàlua que la postguerra també ens va prendre obligant-lo a seguir la seva carrera d'alts estudis en l'exili americà.

És molt significatiu, en aquest ordre de coses, que la tesi doctoral que Ramon Esquerra va defensar el 9 de setembre de 1937 amb el títol «*El Artista*, revista romàntica española (1835-1836)» estigués dedicada a l'estudi monogràfic d'una publicació periòdica.

De tota manera, els especialistes en Ramon Esquerra¹⁵ poden pensar que és filar massa prim que la gent de la periodística el reivindicuem com una promesa dels nostres estudis.

Sí, però, que podem coincidir amb ells a apreciar en ell unes valors periodístiques: la qualitat de la seva tasca crítica i de divulgació, la seva vocació internacional, i sobretot la seva modernitat, la qual va quedar palesa en el seu desplegament d'una atenció intel·lectual que, ultra la literatura, abastava altres dimensions del nou univers de la sensibilitat, com eren el cinema, l'esport i el turisme.

15. Que em consti (perdoneu si hi ha omissions), l'han estudiat o han escrit sobre ell Jordi Castellanos, Josep Maria Fulquet, Guillem-Jordi Graells, Julià Guillamon, Albert Manent, Jordi Masachs i Castell, Joan Ramon Masoliver, Guillem Molla, Xavier Moret, Josep-Lluís Palacios, Xavier Pla i Enric Vila, a més de la ja esmentada Teresa Iribarren i Donadeu.